

PKN

Stichting voor
onderzoek
historische
tabakspijpen

Jaarboek 2017

Redactie:

Bert van der Lingen
Ewout Korpershoek

JAARBOEK 2017

PKN

Stichting voor onderzoek historische tabakspijpen

Jaarboek 2017

Redactie: Bert van der Lingen en Ewout Korpershoek

Stichting PKN, Leiden

- Uitgave:* Stichting PKN, Leiden
www.tabakspijp.nl
info@tabakspijp.nl
- Redactie:* Bert van der Lingen
- English summaries:* Bert van der Lingen en Kath Adams (correcties)
- Lay-out:* Ewout Korpershoek en Arjan de Haan, DDG 's-Graveland
- Druk:* DPN Weurt
- Voorzijde omslag:* Pijp met carotte en naakte vrouw met tekst: 'Pipe Gambier' en 'Tabac de Paris'. Gambier, Givet.
Collectie en foto Arthur van Esveld.
- Achterzijde omslag:* Tegeltabelau met handelsmerk en producten van C. De Rijk & Zoon. Gouda, Ivora, 1920-1926.
Collectie en foto Arjan de Haan.

ISBN: 978-90-801138-8-6

© PKN. Overname van artikelen of illustraties is alleen toegestaan na schriftelijke toestemming van de redactie. Auteurs zijn verantwoordelijk voor hun bijdragen.

Inhoud

Voorwoord	7
Opmerkelijke vondsten uit de 17de eeuw. Een gedraaide pijp, een steelfragment van een presentatiepijp en een vroege pijp met naamstempel Bert van der Lingen	9
Kleipijpen uit Friesland (2) Ewout Korpershoek	19
O Belgen! Wanneer gij Jantje Klaas zijn pijpje ziet rooken. Klei- en porseleinen pijpen van het Kamp bij Oirschot (gemeente Oirschot), 1832-1834 Jos Bazelmans, Michiel Purmer, Jan-Willem de Kort en Antoon Verspaandonk	41
Tabakspijpen uit een 17de eeus Vlaams vondstcomplex Jan van Oostveen	73
Kleipijpen uit een beerput aan de Groenendaal en uit de voormalige stadsgracht te Woerden, 1590-1870 Bert van der Lingen	81
Rajmond Théodore Comhaire een Belgische militair in Zeist, 1918 Bert van der Lingen	97
Het ging niet vanzelf. Over ontwerp en innovatie in de Nederlandse pijpenfabrieken in de 2e helft van de 20e eeuw, met nadruk op de laatste jaren van de Zenith Ruud Stam	103
Vrouwelijk naakt van Gambier Arthur van Esveld	113
Carottepijpen van Gambier Arthur van Esveld	119
Parijs, de thuisbasis van Gambier Arthur van Esveld	125
Nieuwe vondsten van pijpen uit de Gebrüder Ziegler catalogus Ron de Haan	141
Twaalf bladzijden uit een handelscatalogus van de Gebrüder Ziegler uit circa 1825 Ron de Haan	149
Bodemvondsten van pijpen uit Mali Piet Smiesing	171
Een Bamiléké pijp met drie ramskoppen uit Kameroen Ruud Stam	179
Aanvulling op ‘Miniatuur pijpenrekjes van aardewerk uit de 20e eeuw’ en de mini-atuurpijpjes van Verwoerd Ruud Stam	183
De pijprokerstoel en een zeldzame 19de eeuwse pijprokerstoel in chinoiserie-stijl Ron de Haan	193
De firma C. de Rijk & Zoon, groothandel in rokersbenodigdheden te Amsterdam Bert van der Lingen	201
Snuiftabak, ‘het voedsel der neuzen’ Louis Bracco Gartner	221
English summaries	231

Opmerkelijke vondsten uit de 17de eeuw

Een gedraaide pijp, een steelfragment van een presentatiepijp en een vroege pijp met naamstempel

Bert van der Lingen

Regelmatig worden verrassende pijpen als bodemvondst aangetroffen. Deze pijpen wijken bijvoorbeeld wat betreft hun vorm, decoratie, productiewijze of functie, af van de gangbare kleipijpen. Niet altijd is er bij dergelijke pijpen een historisch verhaal beschikbaar, soms weten we zelfs niet wat de functie van het voorwerp is geweest. Dat is bijvoorbeeld het geval bij de hier afgebeelde pijpen.

Gedraaide pijp met dubbelconische tabaksketel

Een bijzondere en zeer opmerkelijke pijp is een vroeg 17de-eeuwse gedraaide pijp met dubbelconische tabaksketel. Nadat de pijp in de mal was gevormd is de nog

ongebakken buigzame steel rond de tabaksketel gedraaid. De manier waarop dit gedaan is lijkt op de zogenaamde 'coiled pipes' zoals die ruim 150 tot 200 jaar later in Engeland zijn gemaakt.¹ Een opmerkelijke en mogelijk vroegere 'coiled pipe' bevindt zich in de Rothschild collectie in Grasse, Frankrijk. Deze pijp, met een trechtervormige tabaksketel uit de periode 1710-1735, lijkt niet uit een Britse werkplaats te komen.² Mogelijk hebben we hier zelfs met een Nederlands product te maken. De gedraaide pijp doet ook enigszins denken aan de gevlochten pijpen die vanaf circa 1880 in Gouda werden gemaakt en later bekend werden als de zogenaamde krulpijpen. De Goudse krulpijp werd rond 1900-1940 vooral voor de toeristenindustrie vervaardigd. In de winter kwamen schaatsers naar Gouda, kochten een krulpijp of pijp met rechte steel en bonden die op hun kleding alvorens ze terug naar huis schaatsten.

De in Amsterdam gevonden gevlochten pijp, die hier wordt besproken, is echter circa driehonderd jaar ouder en wat betreft de functie van deze pijp kan geen vergelijking worden gemaakt met de latere Goudse krulpijpen. De gedraaide pijp heeft een tabaksketel met een dubbelconisch model dat gedateerd wordt in de periode 1615-1630. De hoogte van de ketel bedraagt 3,1 centimeter en de opening van het rookkanaal 0,4 cm. Deze diameter is vrij groot maar vergelijkbaar met een aantal pijpen uit dezelfde periode, zoals een groep pijpen die in een

Afb. 1a-b. Gevlochten pijp, dubbelconische ketel, 1615-1630. Particuliere collectie, foto's Bert van der Lingen.

Afb. 2a-b. Weerszijden van gevlochten pijp, 1615-1630. Particuliere collectie, foto's Bert van der Lingen.

beerput in de binnenstad van Woerden zijn gevonden en elders in dit jaarboek zijn beschreven.

De totale lengte van de in Amsterdam gevonden pijp bedraagt in gevlochten toestand 5,6 centimeter, de breedte 2,9 cm en de grootste hoogte vanaf de onderzijde van de steel tot aan de bovenrand van de ketel bedraagt 2,8 cm. De bewaard gebleven lengte van de gedraaide steel bedraagt 22,7 cm. De lengte is met een vochtig touwtje gemeten waardoor het katoen eenvoudig langs de steel kon worden gelegd. Gezien het verloop van het rookkanaal lijkt er hooguit twee tot vier centimeter van de steel te zijn afgebroken. De pijp dateert uit een periode waarin de afwerking nog niet gestandaardiseerd was. De pijp is ongeglaasd en er is geen merk op de hiel gestempeld. Vooral bij de steel is te zien dat de vormhelften niet goed op elkaar hebben gepast. Als enige decoratie is rondom de ketelopening een radering aangebracht. De afwerking van de pijp laat duidelijk te wensen over.

Omdat de pijp direct na het persen opgewonden is kon de tabaksketel niet glad gewreven worden. Door een verkeerd droogproces bevat het oppervlak van zowel de ketel als de steel volop scheurtjes. Oneffenheden en een geruwd oppervlak op de steel kunnen een aanwijzing zijn dat de steel nog een extra wending heeft gemaakt, of door een te sterke draaiing gebroken is en daarna gerepareerd. De onderzijde is duidelijk afgevlakt zodat de pijp plat kon worden neergezet (afb. 4).

Vooralsnog is deze gedraaide pijp een unicum. Er zijn geen waarneembare sporen van tabaksgebruik. Dat kan zijn omdat er al vroegtijdig breuk ontstond maar de pijp kan bijvoorbeeld ook een decoratie- of presentatiefunctie hebben gehad zoals dat ook gold voor de latere en eveneens meestal niet gebruikte 'coiled pipes' uit Engeland. Een presentatiepijp kon bijvoorbeeld in een tabakswinkel op de toonbank worden gezet als reclameobject maar daar is deze pijp eigenlijk te klein

Afb. 3a-b. Steel- en achterzijde van gevlochten pijp, 1615-1630. Particuliere collectie, foto's Bert van der Lingen.

Afb. 4. Afgeplatte onderzijde van gevlochten pijp, 1615-1630. Particuliere collectie, foto Bert van der Lingen.

voor. Uiteraard is het ook mogelijk dat de betreffende pijpenmaker alleen de bedoeling had een decoratieve pijp te maken omdat hij iets geheel anders wilde maken dan zijn standaard rechte pijpen.

Steelfragment van een presentatiepijp met grote stempels

Het tweede voorwerp is een steelfragment van een handgevoerd groot formaat tabakspijp met een knoop in de steel (afb. 5). Dit steelfragment, dat eveneens gevonden is in Amsterdam, heeft een lengte van 12,9 cm, een diameter van 2,4 cm achter de knoop en 2,8 cm aan de andere kant van de steel. De dikte van de knoop bedraagt 4 cm. Het afgebroken mondstuk zat oorspronkelijk achter de verdikking en de ketel bevond zich waarschijnlijk vlak achter de stempels. Het bijzondere aan dit steelfragment zijn de ingedrukte stempels die niet aan een bekende pijpenmaker zijn toe te schrijven.

Op de knoop in de steel bevinden zich rondom ingedrukte lijnen van rechthoekjes en aan weerszijden zijn raderingen aangebracht. Aan de kant van de tabaksketel bevindt zich een verdikte band tussen raderingen. Op dit punt zijn rondom de steel vier stempels naast elkaar ingedrukt. (afb. 6) Drie identieke stempels zijn achthoekig en hebben, binnen een gladde lijn en stippen, een huismerk met een vier, een ster en de letters CD. Dit merk vertoont overeenkomsten met een paar huismerken die door Duco zijn afgebeeld.³ Toch lijkt het hier niet om een pijpenmakersmerk te gaan maar om een huismerk met initialen. Misschien van een koopman (tabakshandelaar of -winkelier?) die met deze pijp aandacht trok voor zijn producten? Interessant is dat de afmetingen en wijze van gravering grote gelijkenis vertonen met een zegelring

Afb. 5. Steelfragment van een presentatiepijp, 1650-1680. Lengte 12,9 cm. Particuliere collectie, foto Bert van der Lingen.

die in een context van 1650-1660 is gevonden. Het is zeer goed mogelijk dat de stempels op deze pijp met een dergelijke zegelring zijn gemaakt (zie afb. 6). Het vierde merk, dat mogelijk aan de bovenzijde van de steel stond, heeft een anker met links de letters HM onder elkaar en rechts twee onleesbare letters. Dit merk staat in een ovale omlijsting van stippen. De stempels zijn allemaal van hetzelfde formaat; 1,5 cm hoog en 1,3 cm breed (afb. 7a-b). De dikte van de steel is enorm. Dat is alleen duidelijk

Afb. 6. Één van de vier stempels met ter vergelijking een afbeelding van een vergelijkbare zegelring uit dezelfde periode. Particuliere collectie, foto Bert van der Lingen.

Afb. 7a-b. De merken: huismerk met ster en CD en anker met HM en [...], 1650-1680. Particuliere collectie, foto's Bert van der Lingen.

waar te nemen wanneer er een standaard tabakspijp of pijpensteel naast wordt gehouden ter vergelijking (afb. 9a-b). In dit geval een dubbelconisch model pijp uit het laatste kwart van de 17de eeuw. Evenals de in dit artikel afgebeelde gevlochten pijp zal ook deze reuzenpijp een presentatiestuk zijn geweest. Mogelijk hingen dergelijke pijpen als reclame uiting voor of in tabakswinkels om clientèle aan te trekken.

Opmerkelijk is dat slechts eenmaal eerder en eveneens op een afwijkend pijpmodel, een achthoekig stempel van groot formaat is aangetroffen. Op dit stempel, dat met een hoogte van 1,3 cm en een breedte van 0,8 cm van iets kleiner formaat is, staat het bekende Goudse pijpenmakersmerk B gekroond (afb. 8) van Bastiaen Jansz. Overwesel (1675-1704) of Jan Bastiaensz. Overwesel (1704-1737).⁴ Het stempel staat op een in Gouda vervaardigd Ottomaans model en is eveneens uniek.

Afb. 8. Het merk B gekroond in achtkantig kader. Collectie en foto Bert van der Lingen.

Afb. 9a-b. De steel vergeleken met een pijp uit het laatste kwart van de 17de eeuw. Particuliere collectie, foto's Bert van der Ling.

Afb. 10. Dubbelconisch model met tekst, 1610-1625. Vindplaats Amsterdam. Particuliere collectie, foto Bert van der Lingen.

Een vroeg 17de eeuwse pijp met naamstempel

De derde opmerkelijke vondst is een pijp uit de periode 1610-1625 met een tekst op de steel (afb. 10). De zwaar gerookte pijp is gevonden met een aantal andere kleipijpen en vondstmateriaal uit de periode 1600-1640 waaronder een zestal eerste generatiepijpen. De overgebleven lengte van het pijpfragment bedraagt 57 mm, de ketelhoogte 28 mm, de diameter van de ketelopening 9 mm en de diameter van de steel bij het

breukvlak bedraagt 8mm. De pijp heeft geen hielmerk. Rond de ketelopening is een radering aangebracht en ondanks het enigszins oneffen keteloppervlak is deze toch glimmend gepolijst. De tekst (afb. 12a-d) is in schoonschrift in het stempel gegraveerd en staat vanuit de roker gezien links op de steel. De naam is te lezen als de pijp horizontaal wordt gehouden met de ketel naar beneden. De gelijkmatigheid van de letters wijst er op dat de tekst met een stempel is aangebracht. De diepe

Afb. 11a-b. Dubbelconisch model met tekst, 1610-1625. Vindplaats Amsterdam. Particuliere collectie, foto's Bert van der Lingen.

Afb. 12a-d. Het naamstempel, vignet en pennenstreken onder de tekst. Foto's Bert van der Lingen.

indrukken aan de bovenzijde van de pootjes van de letters lijken dit te bevestigen. De laatste letter loopt uit in een gekruld vignet onder de naam (afb. 12b-c, 13). Enkele hieraan verbonden lange pennenstreken onder de tekst lijken na het stempelen te zijn ingekrast. De pennenstreken en vignet doen vermoeden dat het om een handtekening gaat.

Afb. 13. Detailopname gekruld vignet. Foto Bert van der Lingen.

Het eerste deel van de tekst is afgebroken. Het is nog niet duidelijk wat er geschreven staat, of er spaties in horen en waar die zouden moeten staan. De tekst kan geïnterpreteerd worden als ‘..drodevanger’, (.. d rode vanger?) of ‘..drodevangaep’. Is dit de naam van een locatie waar gerookt werd, de naam van de pijpenmaker of misschien van een opdrachtgever die een pijp met zijn naam bestelde voor een bijzondere gelegenheid? Het is in ieder geval duidelijk dat het stempel tijdens de productie in de werkplaats van de pijpenmaker is gezet. Niet eerder is een zo vroege pijp met naamstempel gepubliceerd.

Vroege tabakspijpen met ingekraste of gestempelde letters of tekst zijn zeldzaam. In Amsterdam is een pijpenkop gevonden uit de periode 1595-1620 met een ingekraste letter ‘A’⁵ op de achterzijde van de ketel en uit De Rijp komt een pijp van leisteen⁶ uit de laatste decennia van de 16de eeuw met een ingekraste ‘W’. In Engeland is een pijpfragment gevonden uit de periode rond 1600 met een ingekraste tekst.⁷ Opmerkelijk genoeg hebben de vroegste pijpen ingekraste tekens. Mogelijk duiden die op een eigendomsteken.

De nu gevonden pijp is uniek in Nederland. Niet eerder is een zo vroege pijp met een gestempelde naam gepubliceerd. In Jamestown, Virginia (V.S.) zijn naampijpen gevonden uit de periode 1608-1610,⁸ maar die zijn op een andere wijze tot stand gekomen. De gebruikte lettertekens zijn daar ieder afzonderlijk en handmatig in de nog natte klei gedrukt. Op deze pijpen, die waarschijnlijk gemaakt zijn door Robert Cotton, een Engelsman die in 1608 naar Jamestown vertrok, staan de namen van tien verschillende Engelse politici, ontdekkingsreizigers en investeerders uit de tijd van de vroege kolonisatie van

deze stad.⁹

In Nederland zijn wel eerder naamstempels gevonden maar die dateren uit een iets latere periode. In Rotterdam werden rond 1625-1635 pijpen gemaakt met langwerpige stempels aan de bovenzijde van de steel waarop de namen van de pijpenmakers ROBERT.BON en LAW-RANCE.CROW (afb.14).

Afb. 14. Langwerpige naamstempel met LAW-RANCE.CROW, Rotterdam, 1625-1635. Collectie en foto Bert van der Lingen.

De reden waarom op deze in Amsterdam gevonden vroege pijp een naamstempel is gedrukt weten we niet. Mogelijk wordt dit duidelijk wanneer de tekst door iemand op de juiste wijze kan worden getranscribeerd.

Hebt u enig idee wat hier geschreven staat? Dan graag een reactie naar onderstaand mailadres. Wellicht kunnen we dan in de toekomst een vervolg op dit artikel schrijven.

Oproep

Het is de bedoeling om ‘Opmerkelijke vondsten’ als rubriek te laten terugkeren in ons jaarboek. U kunt hier aan meehelpen. Hebt u afwijkende of bijzondere bodemvondsten, fragmenten of complete pijpen, en wilt u die in deze rubriek gepubliceerd zien? Neem dan contact op met de redactie. Stuur een foto van het voorwerp (bertvanderlingen@tabakspijp.nl) en u krijgt bericht of het in aanmerking komt voor publicatie in ons jaarboek of blad.

Noten:

- 1 Deze 'coiled pipes' zijn vooral tussen 1790-1830 gemaakt (Davey, 2015, p. 8. en Davey, 2016, p. 60-78).
- 2 Davey, 2016, p. 48, Figure 1: No. 1 en p. 85.
- 3 Duco, 2003, p. 126.
- 4 Van der Lingen, 2014, p. 51.
- 5 Van der Lingen, 2014, p. 139, afb. 99.
- 6 Oostveen en Stam, p. 9, afb. 9.
- 7 Atkinson en Oswald, p. 29, Fig. 8, 57.
- 8 Zie: <http://www.washingtonpost.com/wp-dyn/content/article/2010/12/31/AR2010123103984.html>.
- 9 Zie: <https://wydaily.com/2015/10/30/local-news-jamestown-unearthed-archaeologists-find-first-named-smoking-pipe-since-2009/>.

Literatuur:

- Atkinson, D.R. en A. Oswald, 1969. London clay tobacco pipes. The Museum of London.
- Davey, P., 2015. *Snake pipes, coiled pipes and pipe figures: an introductory note*. Ballaugh.
- Davey, P., 2016. The 'English' pipes in the Rothschild collection: typology, chronology and provenance. *Journal of the Académie Internationale de la Pipe* 9, p. 40-88.
- Duco, D. H., 2003. *Merken en merkenrecht van de pijpenmakers in Gouda*. Amsterdam.
- Lingen, B. van der, 2014. 'Een groep zeldzame eerste-generatiepijpen uit Amsterdams afval, 1590-1625'. *Jaarboek 2014 van de PKN, Stichting voor onderzoek historische tabakspijpen*, p.111-149.
- Lingen, B. van der, 2014. 'Ottomaanse pijpen in Nederlandse collecties, archieven en als bodemvondst (zeventiende en achttiende eeuw)'. *Jaarboek 2014 van de PKN, Stichting voor onderzoek historische tabakspijpen*, p. 39-53.
- Oostveen, J. van, 2011. 'Presentatiepijpen', *PKN 34 (133)*, p. 2394-2402.
- Oostveen, J. van en R.D. Stam, 2011. *Productiecentra van Nederlandse kleipijpen. Een overzicht van de stand van zaken*. Tiel / Leiden.

English summary

Opmerkelijke vondsten uit de 17de eeuw. Een gedraaide pijp, een steelfragment van een presentatiepijp en een vroege pijp met naamstempel / Remarkable finds from the 17th century. A twisted pipe, a stem fragment of a presentation pipe and an early pipe with a signature stamp

Bert van der Lingen

At regular intervals remarkable clay pipes are found that differ from the conventional ones in terms of their shape, decoration, production method or function. Sometimes we do not even know what the function of the objects has been. This is the case, for example, with the pipes shown here. The first pipe is an early 17th century pipe with a twisted stem and the second is a giant pipe stem with unknown stamped marks, which was originally part of a presentation pipe. The third one is a unique early 17th century pipe with a signature stamp on the stem.

